

ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ (1918 р.)

У статті відтворюються риси правової свідомості українського селянства. З'ясовується його ставлення до державно-правової політики гетьманату П. Скоропадського в 1918 р.

Ключові слова: правосвідомість селян, Українська Держава, аграрні рухи.

Протягом століть формувалась система правових поглядів та уявлень, які й визначили правосвідомість українського селянства. Значною мірою цінності та норми народної правосвідомості впливали на події революційної доби 1917–1921 рр. Вивчення сфери правової свідомості селянства та її проявів у суспільному житті дасть можливість всебічніше відтворити революційні процеси 1917–1921 рр. Автор ставить за мету через сутнісні прояви характерних для правової свідомості соціально-психологічних норм, принципів та цінностей виявити ставлення селянства до державно-правової політики гетьманату у 1918 р.

До дослідження проблем народної правосвідомості вітчизняні історики звертались мало. Нещодавно з'явилася праця О.Н.Атоян, у якій кризь феномен махновського руху висвітлюється зазначена тема, з'ясовуються витоки народної правосвідомості та її прояви у революційну добу¹.

Революційні події 1917–1921 рр. засвідчили величезну прірву між різними верствами українського суспільства. Адміністративно-правова відокремленість селянства від інших соціальних шарів, що віками практикувалась у Російській імперії, багато в чому сприяла консервації феодальних суспільно-правових відносин, формувала у свідомості селян стереотип ворожості до них держави та інших соціальних груп, передусім бюрократії та поміщиків. Після лютневої революції 1917 р. замість інкорпорації селянства в державно-правову систему держави, в умовах розпаду влади та судових структур, спостерігається фактичний відкат селянського соціуму до архаїчних норм звичаєвого права, економічної, політичної, адміністративної відособленості від “великого суспільства”².

Основна суперечність соціально-правових відносин пролягала у площині різного розуміння законності й застосування юридичних норм між “верхами” і “низами” українського суспільства, які існували у різних правових культурах. Перші – жили за одними державними законами, другі – за цілком іншими, осібними, які фіксували значні станово-феодальні

пережитки. На селі судочинство провадилося, переважно, за нормами усного звичаєвого права, яке відповідно до випадку набувало різного трактування, відтак у селянства не сформувалось поняття “про твердість права взагалі”³. Особливо різке це проявилось у відносинах власності. У звичаєвому праві не було того розуміння власності, яке давав державний закон. Селянське право не знало абсолютної власності особи, а визнавало лише сімейну власність. На відміну від офіційних поглядів панівних класів, основним джерелом власності і матеріального достатку селяни вважали особисту працю⁴. На думку селян, народне судочинство базувалося на засадах “правди та справедливості”, а державне право було витвором експлуататорських класів (панів) для забезпечення власного панування.

Спроби Тимчасового уряду і Центральної Ради зламати становість селянської юрисдикції, ввести селянство в орбіту державного права, не мали значних успіхів. Оскільки в центрі селянських прагнень перебував земельний розподіл, селяни відкидали державні закони, які гарантували принцип непорушності приватної власності і стояли на заваді аграрній експропріації.

Домінування в соціальній структурі українського суспільства селянства з його станом правосвідомістю, яке з підозрою, а то й вороже ставилось до заможних та освічених верств населення і державних інституцій, розколало революційний соціально-правовий процес на селі на два напрями: ліберально-демократичний, прихильники якого намагалися ввести у правове життя державні модерно-цивілізовані норми та анархічно-ліво-радикальний, прибічники якого тяжіли до архаїчної бездержавної управлінсько-правової моделі через сільське громадське самоврядування та застосування звичаєвого права.

Відтак, в добу Тимчасового уряду та Центральної Ради набувають поширення виступи селян проти державної влади, грабунки поміщицьких маєтків, захоплення та розподіл землі. Останнє виправдовувалось втіленням принципу соціальної справедливості. Більшовицький “Декрет про землю” та тимчасовий земельний закон Центральної Ради відмінили приватну власність на землю та реально узаконили і так легітимний у селянській свідомості процес аграрного перерозподілу.

Весною 1918 р. Центральна Рада фактично не контролювала становище на місцях. Звідусіль надходили звістки, що потрібно навести порядок, роззброїти селянство, припинити грабунки, розбої, нищення лісів, змусити населення виконувати розпорядження влади. Через занепад системи судочинства поширились жорстокі селянські самосуди. Бувало, судові функції перебирало на себе командування німецьких та австрійських військ. Не звертаючи уваги на органи української влади, окупанти заарештовували селян, мотивуючи це тим, що в УНР “немає судів, злочини безкарні”⁵.

Неспроможність демократичних адміністративних структур УНР створити міцну систему влади, оволодіти ситуацією, навести елементарний правопорядок, спонукала німецьке та австрійське окупаційне командування і українські консервативні кола вдатись до державного перевороту. 29 квітня 1918 р. до влади прийшов гетьман П.Скоропадський, який оголосив, що має намір встановити таку державну владу, яка забезпечить народу “спокій, закон і можливість творчої праці”. Задекларовано відновлення “права приватної власності, як фундаменту культури та цивілізації”⁶.

Підперта багнетами окупаційних збройних сил, гетьманська адміністрація почала наводити законність та порядок. Причому, одним з головних завдань вважалось повернення землі та майна поміщикам, котрі постраждали від селянської експропріації. У червні 1918 р. Валуйський повітовий староста на Харківщині видав наказ про негайне повернення власникам розграбованого в економіях майна. Щоб здобути прихильність населення, далі зазначалось, що гетьман оповістив про наділення безземельних селян землею, але “не шляхом грабунків, а суворо законним порядком”⁷. Влада вимагала відновлення “порушеного права справедливості у відносинах між селянами і землевласниками”. Звичайно ж, у влади та селянства було відмінним поняття справедливості. Гетьманці вважали, що для її встановлення треба суворо дотримуватися дореволюційних законів щодо непорушності права приватної власності і повернути все, захоплене селянами, попереднім власникам. Селяни, навпаки, були переконані, що колись земля стала власністю поміщиків через захоплення силою угідь у їх “дідів-прадідів”, а все поміщицьке майно створено працею трудящих, тому має належати їм. Відтак, з регіонів доповідали, що спостерігається вороже ставлення до гетьманських структур на місцях “на підставі впровадження порядку й права приватної власності та поверненню награваного майна селянами у поміщиків”⁸. Все ж, під страхом застосування репресій окупаційними військами, подекуди селяни почали повертати власникам розграбоване майно, але це не набуло широкого розмаху. Балтський повітовий староста на Поділлі констатував, що навіть суворі накази австрійського коменданта не мали впливу на більшу частину населення і передбачав, що без “примінення заходів примусу не обійтись”⁹. Селяни намагались взагалі не допускати поміщиків у їх маєтки. Так, загін, надісланий в с.Ярмолинці Подільської губернії, щоб відновити в правах поміщика В.Тархальського, завдання не виконав, оскільки селяни скликали сход та прийшли з погрозами до офіцерів. А в Сатанівській волості селяни вбивали та грабували землевласників та євреїв¹⁰.

Після гетьманського перевороту значна частина селянських місцевих органів виступила проти консервативного режиму та запроваджуваних

ним правових порядків, оскільки Центральна Рада, хоч і не користувалась значним авторитетом, все ж декларувала перехід землі до рук народу, до того ж її влада у регіонах була слабкою, що давало можливість селянам жити фактично без впливу державної адміністрації та суду, і не сплачувати податки. На антигетьманських маніфестаціях селянські лідери стверджували, що новий лад – буржуазний, а повинна бути “наша воля, наша правда і наше право”¹¹. У багатьох виступах та рішеннях селян проглядається ностальгія за більшовиками, що за свого панування закликали ділити землю та розбирати поміщицьке майно і не дотримуватися якихось формально-юридичних умовностей, які вважали суто “панським правом”. Так, члени Носовського волосного земельного комітету агітували селян Ніжинського повіту Чернігівської губернії не визнавати влади гетьмана та зазначали, що коли прийдуть більшовики, то “і влада буде народна, і право”¹². Селянство масово чинило спротив реекспропріації. Знову почались підпали маєтків. Такі події зафіксовані, зокрема, у Ізяславському та Старокостянтинівському повітах Волині. На Харківщині селяни спалили палац і майже всі будівлі в економії графа Строганова¹³. У інших місцевостях селяни також нищили економії.

Гетьманський уряд намагався повсюдно відновити судову систему, орієнтуючись на дореволюційні принципи судочинства. Перевірялись політичні погляди суддів і встановлювалось, чи брали вони участь у лівих рухах. Бувало, повітові старости своїми наказами усували з посад законно обраних земськими зборами мирових суддів та призначали інших, що викликало протести¹⁴. Однак ще в червні 1918 р. на Чернігівщині судові органи були налагоджені не в усіх регіонах, через це населення зверталось за вирішенням юридичних справ до комендантів та старост. Для запровадження порядку на місцях проводилась реорганізація недієвої, малоздатної до роботи міліції на Державну варту, для служби в якій набиралися досвідчені працівники колишньої поліції. Це дало певні позитивні результати у боротьбі зі злочинністю¹⁵. Однак, проти використання старих поліцейських кадрів велась активна агітація, оскільки населенням їх діяльність трактувалась як контрреволюційна та асоціювалась з царським режимом. До того ж, крім суто кримінальних справ, працівники варти розглядали й політичні, брали участь у каральних експедиціях проти селян, провадили обшуки, арешти, розстріли. Це й визначило надзвичайно негативне ставлення населення до співробітників цього силового органу. Відтак, у свідомості більшості селянства стверджувалося переконання, що Державну варту створено лише для захисту інтересів поміщиків.

Гетьманські правоохоронні органи намагалися розслідувати численні факти убивств, грабунків, погромів, які мали місце в період Тимчасо-

вого уряду й Центральної Ради. Однак, у своїй роботі вони наштовхувались на досить консолідований опір населення. Селяни часто чинили розправи над односельцями, які вказували правоохоронцям на тих, хто брав участь у пограбуванні панських маєтків. Службовці Державної варти констатували, що селяни та їх органи на місцях втручались у справи судових слідчих, чинили їм усілякі перешкоди. У селах навколо Немирова Подільської губернії убивства та розбої не припинялись. Однак правоохоронні органи не мали змоги провести слідства й покарати винних, оскільки населення буквально тероризувало слідчих. Так, слідчого Хрущовського було заарештовано та побито селянами с.Луки Немирівської, а в квартиру слідчого Каракуліна кинута бомба. Заможні верстви вимагали від уряду впровадження прискореного суду за насильства, підпали, отрави полів, антидержавну агітацію¹⁶.

Гетьманські діячі констатували втрату селянством усілякого поняття про право. В умовах занепаду адміністративних та судових структур і поширення анархії селяни стверджували, що “нема закону, а є тільки наша воля”¹⁷. Таким чином, після революції соціальне розкріпачення відбулось через ігнорування законності і свавільної реалізації класових інтересів.

Подільський губернський комендант у доповідній записці військовому міністру зафіксував цей стан анархічної свідомості селян. Він зазначав, що протягом року революції селянство настільки звикло до безвідповідальності, розбою, грабунків та ворожої агітації, що як тільки влада починала вживати заходів для припинення злочинів та наведення порядку, населення чинило сильний опір представникам влади та міліції. У міністерстві внутрішніх справ констатували, що за обставин, які склались на місцях, розгляд судових справ там неможливий¹⁸.

Гетьманська влада, яка проголосила законність нормою суспільного життя, намагалась юридично оформити свої дії, підвести правову базу під забезпечення потреб держави або інтересів певних верств. Замість того, щоб унормувати відносини між селянами та поміщиками і встановити суспільний спокій, всі ці закони, навпаки, підвищували градус напрути. Так, ухвалений на користь землевласників “Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави” лише збільшив кількість акцій по знищенню урожаю на поміщицьких полях, оскільки селяни були впевнені, що збіжжя належатиме “панам та німцям”. Щоб не віддавати землевласникам врожаю на засіяних ними поміщицьких полях, селяни знищували посіви. Коли представники влади намагались припинити потрави, доходило до збройних сутичок. Так, в с.Доброгощі Проскурівського повіту Подільської губернії селяни застрелили двох службовців Державної варти, які спробували зігнати коней, що паслись на приватновласницьких

посівах¹⁹. Реагуючи на масові відмови сільського населення працювати на приватних землеволодіннях, уряд видав “Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства”, який дозволяв губернським земельним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт. Селяни сприйняли цей закон, як спробу повернути панщину, й усіляко бойкотували його. Таким чином, утворилась парадоксальна ситуація: діяльність адміністративних органів щодо селянства була легітимізована державними актами, але селянство яке не сприймало ці акти, як справедливі та законні, усіляко чинило їм опір.

За гетьмана селянство ще більш дистанціювалось від держави та решти суспільства і перетворилося у замкнуту, станову, корпоративну систему, яка захищала лише власні інтереси. Зафіксовано численні приклади заступництва сільських громад за своїх членів, заарештованих за протиправні дії: антиурядову агітацію, руйнацію поміщицьких будівель, нищення посівів тощо. Громади брали їх на поруки, заявляючи владі, що арештовані ні в чому не винні і їх треба відпустити²⁰.

У деяких регіонах гетьманським структурам вдалось встановити хоча б відносний порядок. Констатувалось певне “оздоровлення народних мас”, прикладом чому були постанови сходів великих сіл, у яких висловлювалась повна готовність усіма силами охороняти правопорядок та видавати злочинні елементи до рук адміністративних органів²¹. Однак переважна більшість сільських громад була вороже налаштована щодо гетьманського режиму, який своєю вузькокласовою, пропоміщицькою політикою посилював напругу в суспільстві та антидержавні, повстанські настрої. Регіональні правоохоронні органи констатували, що селяни відчують “страшну злість до поміщиків”, вважаючи їх основними винуватцями своїх бід. Особливе обурення селян викликали зловживання поміщиків при відшкодуванні їм збитків, коли власники вимагали набагато більше коштів, ніж було завдано шкоди²².

Кримінальна ситуація на місцях також була напруженою. У повітах перебувало багато амністованих урядом Керенського карних злочинців, які буквально тероризували населення. Фіксувалось багато грабунків та інших злочинів. Грабували не лише поміщиків, але й селян, священиків, інтелігенцію²³.

В умовах зруйнованої економіки зростала спекуляція, що викликало озлоблення населення. Фактично в усіх селах гнали самогонку. Правоохоронні органи вживали заходів щодо припинення злочинних дій та притягнення винних до відповідальності²⁴.

Незважаючи на намагання влади запровадити державне судочинство, щоб приборкати селянське свавілля, на місцях продовжувались самосу-

ди. Особливо ненавиділи селяни конокрадів та підпалювачів і вважали, що вони заслуговують на смертну кару. Тому сільські громади дуже неохоче видавали таких злочинців офіційним правоохоронним органам, а намагались вчинити “правосуддя” самі. Так, у с.Катанському Богодухівського повіту на Харківщині юрба селян убила двох конокрадів і ще одного побила майже до смерті²⁵. У с.Роганівці Сквирського повіту на Київщині селяни вчинили самосуд над трьома розбійниками і вбили їх. Селяни були переконані, що їх суд “за звичаями та з огляду на людину” самий об’єктивний та “правдивий”. Незважаючи на загальну ворожість до поміщиків та осіб, пов’язаних з ними, в окремих випадках селяни демонстрували приклади справедливого ставлення до них. Коли у серпні 1918 р. повстанський загін заарештував завідувача поміщицької економії і віддав його на суд селян с.Зведенівки Ямпільського повіту на Поділлі, громадський сход визнав його “добрим чоловіком” і відпустив²⁶.

Органи гетьманської влади відзначали надзвичайно негативний вплив свавільних дій окупаційних військ на ставлення селянства до правових норм. У листопаді 1918 р. прокурор Київського окружного суду писав у міністерство юстиції, що німці накладають контрибуції на селян з будь-якого приводу, навіть за їх відмову йти на роботу до поміщицького маєтку. Відтак, у населення створюється враження, що контрибуція – це той самий грабунок, і такі дії викликають озлоблення сільських мешканців. До того ж, ці стягнення лягали тягарем на найбільш заможний та консервативний прошарок села, що відштовхувало його від правового ладу і створювало ґрунт для революційних та повстанських рухів²⁷. Від таких дій німецьких загонів система декларованого владою “твердого” права втрачала соціальну базу.

Незважаючи на деклароване урядом дотримання норм законності, гетьманські правоохоронні структури також систематично та грубо порушували закон. Особливо це проявлялося під час повернення землі та майна поміщикам. Навіть представників судових органів, які висловлювали обурення такими діями, піддавали репресіям. Зафіксовано численні факти насильства й терору, які чинились проти селянства. Це й було однією з основних причин ворожого ставлення широкого селянського загалу до консервативного режиму. Селяни піднімалися на повстання, що стало одним з факторів, які призвели до повалення влади гетьмана.

Отже, у період Української Держави в сфері соціально-юридичних відносин точилася запекла боротьба між різними суспільними силами й відповідними їм рівнями правосвідомості: державно-правовим, втілюваним владою, та звичаєво-правовим, якого дотримувалось селянство. Рішення та дії селян показують, наскільки вони були далекі від консервативних

цінностей стверджуваних гетьманською адміністрацією, наскільки вороже вони ставилися до впровадження державно-правових норм, наскільки локальні, корпоративні інтереси домінували у сільських мікросоціумах.

Гетьманській владі не вдалося повернути суспільне життя в русло державно-правових відносин, відновлення функціонування державного судочинства, наведення правового порядку, встановлення права приватної власності. Селянство, яке віками було відсторонене від державно-політичного життя та у сфері юрисдикції відділене від інших шарів громадянства, фактично перебувало у стані війни проти держави та вищих верств суспільства (власників). Отже, правосвідомість селянства в період гетьманату визначалась: по-перше, ворожістю до держави та впроваджуваного нею правового порядку; по-друге – несприйняттям права приватної власності і активною боротьбою проти його відновлення.

Примітки

1. *Атоян О.Н.* Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганск, 2003. – 530 с.
2. *Ахиезер А.С.* Архаизация в российском обществе как методологическая проблема // *Общественные науки и современность.* – 2001.– №2. – С.89-100.
3. *Политическая наука. Россия: опыт революций и современность.* Выпуск 2. – М., 1998. – С.239.
4. *Шанин Т.* Обычное право в крестьянском сообществе // *Общественные науки и современность.* – 2003. – С.117-119; Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – С.146, 153.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.628. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.16.
6. *Слісаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія Української конституції. – К., 1993. – С.86-87.
7. ЦДАВО України. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.11.
8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.61.
9. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.77.
10. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.36, 57.
11. Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.419. – Оп.1. – Спр.7325. – Арк.2-2 зв.
12. ЦДІАУК. – Ф.317. – Оп.2. – Спр.49. – Арк.18-19.
13. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1.– Спр.316. – Арк.1-2.
14. Там же. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.6.
15. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.61, 72.

16. ЦДАВО України. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.9; Спр.13. – Арк.13; ЦДІАУК. – Ф.419. – Оп.3. – Спр.403. – 63зв.
17. Там же. – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.6. – Арк.47.
18. Там же. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.37 зв.; ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.9.
19. Там же. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.60.
20. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.48, 62.
21. Там же. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.25.
22. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.58 зв.
23. ДАВО. – Ф.1196. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.446, 456; ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.49, 67, 121.
24. ЦДАВО України. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.4-5.
25. Там же. – Ф.1325. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1; Ф.1216. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.18.
26. Там же. – Ф.1793. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.153.
27. Там же. – Ф.2207. – Оп.1. – Спр.805. – Арк.2.

Summary

In article are displayed features of legal consciousness of the Ukrainian peasantry. Find out the relation of peasantry up to state-legal politics Hetmanat in 1918 p.

Одержано 11 квітня 2005 р.

УДК 94(477)“1918”:355

О.О.Заремба

ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УНР В ХОДІ АНТИГЕТЬМАНСЬКОГО ПОВСТАННЯ

В статті висвітлюються питання формування військових частин та мобілізації до армії УНР в листопаді–грудні 1918 року.

Ключові слова: антигетьманське повстання, збройні сили УНР, мобілізація.

В історичних працях, присвячених військовим аспектам українських визвольних змагань 1918–1919 років, головна увага приділяється безпосередньо веденню бойових дій¹. В той же час, проблеми, пов'язані з формуванням і розбудовою Дієвої армії УНР, відступають на другий план і ви-